

INHOUD

Proloog 9

Voorwoord 11

KOLPASJEVO Een vergeten massagraf in Siberië 19

SOLOVJESKI De moeder van de goelag 27

KARELIË Het Witte Zeekanaal en de arrestatie van Joeri

Dmitriëv 47

MOSKOU De geheime dienst en de angst voor spionnen 66

KOLYMA Gebouwd op de restanten van de goelag 94

MOSKOU De kerk en het Kremlin 121

WOLGOGRAD De overwinning van de Tweede

Wereldoorlog 138

TOMSK Verbannen naar Siberië en het laatste onafhanke-

lijke tv-station van Rusland 170

KRASNOJARSK De Wolga-Duitsers 197

PERM Het laatste strafkamp 209

VORKOETA Rendiernomaden en gevangen in het Hoge

Noorden 232

Nawoord 253

Dankwoord 261

Noten 264

Bibliografie 269

Proloog

In het Siberische stadje Kolpasjevo werd in 1979 een groot massagraf gevonden. De oever van de rivier de Ob was zo ver geërodeerd dat het graf was uitgehold en er opeens duizenden lijken in het water dreven. Er bleek in de jaren dertig een executie terrein van de НКВД (de voormalige КГБ) te zijn geweest. Door de bodemsamenstelling waren de lichamen gemummificeerd en dus goed bewaard gebleven. Sommige bewoners herkenden hun sinds lang vermiste familieleden. De КГБ was snel ter plaatse, spoot met hogedrukspuiten het graf schoon, zonk de lichamen af naar de bodem en verbood de plaatselijke bevolking hier ooit nog over te praten.

De gebeurtenissen in Kolpasjevo zijn zo wreed en veelzeggend dat ik besluit mijn zoektocht naar het stalinistische verleden hier te laten beginnen.

Voorwoord

De eerste keer dat ik lange tijd in Rusland verbleef, was in 2009. Ik studeerde in die tijd Holocaust- en Genocidestudies aan de Universiteit van Amsterdam en was vooral geïnteresseerd geraakt in het psychologische aspect van massaterreur. Hoe kan een heel land in de ban raken van geweld? Waarom laat een hele samenleving zich terroriseren door een relatief kleine groep machthebbers en wat gebeurt er in de hoofden van de mensen waardoor zij besluiten mee te werken in plaats van zich hiertegen te verzetten? Zijn angst en lijfsbehoud de enige verklaringen, of kan het zijn dat zij oprecht zijn gaan geloven in het regime dat hen onderdrukt?

Met deze vragen in het achterhoofd vertrok ik in 2009 naar Rusland om onderzoek te doen naar het stalinistische regime. Stalin kwam na Lenins dood in 1924 aan de macht en onderwierp de gehele Sovjet-Unie tot aan zijn eigen dood in 1953 aan extreem geweld en massaonderdrukking. Hij was de architect van een dodelijk systeem van gevangenkampen, verspreid over de hele Sovjet-Unie, waar de gevangenen werden gedwongen tot slavenarbeid. Het waren geen massavernietigingskampen zoals in Duitsland, maar de omstandigheden in de goelagkampen waren zo slecht dat er een grote kans bestond dat je er niet levend uit terugkeerde. Naar schatting hebben 18 miljoen mensen in

zo'n kamp gevangengezeten. Daarnaast zijn er miljoenen mensen verbannen, geëxecuteerd of omgekomen in de hongersnood. Als je je realiseert dat de Sovjet-Unie in 1939 37,5 miljoen gezinnen en 4 miljoen alleenstaanden telde, wordt de gigantische omvang van de terreur duidelijk.¹

Toch bleef Rusland in diepe rouw achter toen Stalin stierf. En dat gold niet alleen voor hen die nooit met de terreur in aanraking waren gekomen. Ook mensen die jaren onschuldig in een strafkamp hadden doorgebracht, huilden bij het bericht van zijn dood. Deze schijnbare tegenstelling werd in 2009 het onderwerp van mijn masterscriptie. Blevten slachtoffers van het stalinisme geloven in Stalin en zijn regime? En hoe kun je dat verklaren?

Op zoek naar antwoorden las ik tientallen memoires en dagboeken van voormalige gevangenen. Een deel van deze teksten was al gepubliceerd en kon ik gewoon in boekvorm lezen. De rest vond ik in het archief van de mensenrechtenorganisatie Memorial in Sint-Petersburg. In hun kantoor, gevuld met archiefkasten vol boeken, mappen en dossiers, las ik de aangrijpende verhalen van mensen wier levens verwoest waren door het wrede stalinistische regime. Sommigen van hen probeerden in de willekeur van het geweld toch een zinnig antwoord te geven op de vraag waarom hun dit was overkomen. Misschien was het nodig voor een hoger doel? Of misschien kon het gebeuren omdat Stalin er niets van af wist?

Memorial is een organisatie met een bijzonder verhaal. Ze ontstond in de tweede helft van de jaren tachtig, onder het bewind van de hervormingsgezinde president Gorbatsjov. Tot die tijd was het stalinistische verleden een verboden onderwerp. Als gevangenen vrijkwamen moes-

ten ze een verklaring ondertekenen dat ze niemand over de kampen zouden vertellen, en ook na Stalins dood mocht je niet schrijven, praten of publiceren over de misdaden van het stalinistische regime. De invloed van de KGB reikte ver en mensen hielden hun mond.

Gorbatsjov doorbrak het stilzwijgen. Nu mochten mensen eindelijk vertellen over de traumatische gebeurtenissen in hun leven. De samenleving werd overspoeld met memoires. Kranten publiceerden dagelijks foto's uit de KGB-archieven van mensen die in de Stalin-jaren waren geëxecuteerd, en ook de zoektocht naar vermiste familieleden kon beginnen. Memorial, dat toen nog bestond uit een kleine groep betrokkenen, nam hierin het voortouw. Ze verzamelden en categoriseerden alles wat met de Stalin-terreur te maken had: persoonlijke documenten, dagboeken, memoires. Ze interviewden ooggetuigen en doken de zojuist voor een deel geopende KGB-archieven in. De ene gruwelijke waarheid na de andere kwam boven water. Niemand had tot dan toe echt bronnenonderzoek gedaan en voor het eerst konden er gefundeerde berekeningen worden gemaakt over de omvang van de Stalin-terreur. Ze trokken de bossen in om de honderden anonieme massagraven te lokaliseren en hielpen anderen informatie te vinden over vermiste familieleden.

Nu er openlijk kon worden gesproken over het verleden rees in de Russische samenleving de vraag wie er schuldig was en of de daders bestraft moesten worden. Er waren voorstanders van een Russisch equivalent van de Neurenberg-processen, maar dan 'zonder bloed'. Memorial heeft vanaf het begin gestreden voor een staatsmonument voor de slachtoffers en erop aangestuurd dat de Russische staat verantwoordelijkheid zou nemen voor de misdaden die hij

in het verleden had begaan. Dit was een zeer ingewikkelde kwestie, er waren zoveel mensen werkzaam geweest in de kampen of bij de geheime dienst dat de samenleving in feite op te delen was in medeplichtigen en slachtoffers. Ook waren er mensen die zowel dader als slachtoffer waren.

Maar in de loop van de jaren negentig vervaagde de interesse in het verleden, en ook de autoriteiten stelden zich terughoudend op. De daders zijn niet berecht en er is nooit een waarheidscommissie ingesteld. Een echte afrekening met het verleden heeft Rusland daarom nooit gekend. De ont-hullingen over het verleden krenkten de trots van een land dat in de war was van het uiteenvallen van de Sovjet-Unie. De hervormingspolitiek van eerst Gorbatsjov en later van Jeltsin had geresulteerd in een grote politieke en economische chaos. Om dan ook nog de confrontatie met het verleden aan te moeten gaan, met alle gevoelens van schuld en schaamte die daarmee samengaan, was te gecompliceerd.

Memorial bestaat nog steeds en heeft zich ontwikkeld tot een mensenrechtenorganisatie in bredere zin. Maar de Stalin-terreur blijft een van de speerpunten. In bijna elke stad in Rusland is er wel iemand die zich onder de noemer van Memorial bezighoudt met het Stalin-verleden. Tegenwoordig is het een los netwerk van onderling onafhankelijke vestigingen, onderzoekers, wetenschappers en amateurhistorici die vaak hun hele leven in het teken stellen van het onderzoek naar deze zwarte bladzijde uit de geschiedenis. Dit is hard nodig, want er is nog veel niet onderzocht, er zijn vele onontdekte massagraven en nog steeds zijn er mensen op zoek naar informatie over hun familie. En als Memorial zich hiervoor niet zou inzetten, wie doet dat dan wel?

In 2015 ging ik weer langs bij het kantoor van Memorial in Sint-Petersburg. Ze zaten nog op dezelfde plek, op hetzelfde binnenplaatsje. Maar toch was er iets veranderd. Op het naambordje naast de voordeur stond geen Memorial, maar Fonds Iofe, Wetenschappelijk Informatiecentrum. Eenmaal binnen legden ze me uit waarom deze naamsverandering nodig was. Eerder dat jaar was deze vestiging van Memorial op de lijst van buitenlandse agenten geplaatst. Sinds 2012, het jaar van de herverkiezing van Poetin, zijn de regels aangescherpt en moeten organisaties die geld ontvangen uit het buitenland zich buitenlandse agenten noemen. Ook moet dit bij alle publicaties vermeld worden. Als je dat niet doet, riskeer je een fikse geldboete.

‘Buitenlands agent’ is eigenlijk een ander woord voor ‘spion’ en de benaming werkt sterk stigmatiserend. Het refereert direct aan de terminologie van de Sovjet-Unie, waar alle buitenlanders verdacht waren en iedereen beschuldigd kon worden van spionage. Memorial in Sint-Petersburg wilde niet met dit stigma werken en bedacht een truc. Ze hief zichzelf op om onder een andere naam, Fonds Iofe, verder te gaan. Tot nu toe komen ze ermee weg. Maar met het grote nadeel dat ze hierdoor minder zichtbaar zijn. Ook heeft het publiek de link tussen Memorial en spion al gelegd. De goede naam is besmeurd en mensen worden steeds wantrouwiger ten opzichte van de organisatie. Dat Memorial zich buitenlands agent moet noemen, is een duidelijke boodschap dat ze er op hoog politiek niveau niet blij mee zijn dat Memorial in het verleden aan het graven is.

In 2015 sprak ik ook met Anna Artemjeva, een fotografe uit Moskou die verbonden is aan de onafhankelijke krant *Novaja Gazeta*. Zij vertelde me dat ze werkte aan een fo-

toboek met portretten van voormalige goelaggevangenen. Het zou door de uitgeverij van de krant worden uitgegeven. Toen zij hier in 2013 aan begon, was de hoofdredacteur niet zo enthousiast. Hij vond het onderwerp te historisch en daardoor voor een krant niet actueel genoeg, maar hij gaf de fotografe toch groen licht. Nu, twee jaar later, twijfelde hij opnieuw of hij het fotoboek wel uit wilde geven. Van de relevantie was hij ondertussen overtuigd. Maar nu was hij juist bang dat het boek voor te veel ophef zou zorgen. *Novaja Gazeta* zou als onafhankelijke kritische krant zichzelf niet zijn als ze zich daardoor zou laten weerhouden, en het boek is uiteindelijk (zonder veel problemen) uitgebracht.

Deze ommekeer, waarin de hoofdredacteur het fotoboek eerst als niet-relevant en later als te controversieel beoordeelde, was tekenend voor de periode na de herbenoeming van Poetin in 2012. Na Poetins terugkeer als president was de staat steeds repressiever geworden, de ene na de andere wet die mensen in hun persoonlijke vrijheden beperkte werd uitgevaardigd en mensen waren weer bang om publiekelijk kritiek te uiten op de overheid. Tegelijkertijd werd Stalin geprofileerd als sterke staatsman die Rusland naar de overwinning op nazi-Duitsland had geleid. Zijn beeltenis, op posters, boekcovers en andere plekken in de openbare ruimte was gemeengoed geworden. Waar na de onthullingen in de jaren tachtig en negentig de meeste mensen het erover eens waren dat hij een misdadiger was, was Stalin nu salonfähig.

Ik had het idee dat die twee ontwikkelingen nauw verband met elkaar hielden: de groeiende populariteit van Stalin en het daarmee samengaande nieuwe taboe op de geschiedenis van de terreur enerzijds en anderzijds het